

A Magyar Néphadsereg sorállományának béke élelmezési normái

Gion Béla alezredes

A táplálkozási igényeket kielégítő, gyakorlatban is jól alkalmazható élelmezési normák, normatívák keresése ma világléleltség. Ennek indítéka egyrészt a fejlődő országok lakossága jelentős hányadának elégtelen táplálkozásában, másrészt a fejlett gazdasággal rendelkező államok lakosságánál tapasztalható túltápláltságban keresendő. E problémakör már régen túlnőtt a táplálkozás-egészségügy, a közgazdaság és szociológia keretein és az adott állam politikájának részévé, az életszínvonal-politika fontos tényezőjévé vált.

Élelmezési normák, normatívák alkalmazása nem újkeletű. Társadalmi étkeztetési formákban az ellátási rendszer fontos elemeként funkcionálnak. Klaszikus példa a hadsereg ellátása, ahol az élelmezési normák alkalmazása hosszú múltra tekint vissza. E cikk keretében a sorállomány élelmezési normáinak, az általuk meghatározott élelmiszerfogyasztásnak ismertetésére törekedtem. Ezen túlmenően megkísérlem bemutatni a normák fejlődését, érzékeltetni a fejlődés néhány törvényszerűségét.

A Magyar Néphadsereg sorállományának élelmezési ellátása – mint ismert – élelmezési normán, annak szabályozott felhasználásán alapul. Az élelmezési norma fogalmát, az egy főnek egy napi ellátását biztosító élelmiszerek mennyiségi vagy értékbeni kifejezését a béke időszak ellátásában 1951 óta használják. Ezt megelőzően béke élelmezési (élelmi) illetményként volt közismert.

A béke élelmezési norma lehet anyag- vagy pénznorma. E két alapvető forma együttesen vagy megosztottan is előfordulhat. Az élelmezési normát – elnevezésétől, a kifejezés módjától függetlenül – az élelmiszerek véges számú sora alkotja. Az élelmiszerek mennyiségéből és egységárából összegeződik az élelmezési norma pénzértéke. Az élelmiszerek tápanyagtartalma pedig – a normát alkotó élelmiszerek mennyiségétől függően – az élelmezési norma élettani értékét adja meg. Elemzéseknél, fogyasztási prognózisoknál általános a termékcsoportok, az élelmiszer-aggregátumok használata.

A béke élelmezési norma csapattagokban, egységszinten realizálódik. A sorállomány élelmezési ellátása, élelmiszer-fogyasztása – társadalmi étkeztetés keretében – meghatározott fogyasztási törvényszerűségek szerint, adott társadalmi-gazdasági környezetben folyik. Az ellátás mechanizmusa gazdasági rendszerként fogható fel. A gazdasági tevékenységek biztosítás jellegűek. Lényeges kérdés az ellátási rendszer irányításának szervezése, amelynek alapvető formája a szabályozás.

E rendszerszemléletű megközelítésből vizsgálva az étellemezési ellátás normákon alapuló szabályozott rendszere két főrésze különül: az ellátást végrehajtó szabályozott rendszerre, amelyen gyakorlatilag a csapatszintet kell értni; továbbá az ellátást irányító, szabályozó rendszerre, amelynek az anyagnemfelelősi szint felel meg.

Adott ellátási rendszer szabályozása egy vagy több szabályozott jellemzővel oldható meg. Élelemellátási rendszerben a szabályozott jellemzőként alkalmazott tényezők az étellemezési norma elemeinek is nevezhetők. Széleskörűen alkalmazott, szabályozási szempontból ideális megoldás egy jellemzőnek – például a pénzértéknek – kiválasztása és a szabályozási körbe vitele. Ez a szabályozási mód a néphadsereg sorállományának étellemezésében nem honosodott meg egyrészt azért, mert a pénzkeret nem biztosítja a kívánt tápanyagösszetételt, másrészt az értékmutató kizárólagos használata nehézkessé teszi a pénznormák szintentartását, fejlesztését, és végül: a biztosítás jellegű gazdasági tevékenységeknél az ellátottság egy értékmutatóval objektíven nem mérhető, egyértelműen nem számszerűsíthető. A tevékenység eredményének megítéléséhez több, mennyiségileg jól meghatározható tényező szükséges, amelyek a pénzkereten túlmenően vagy egy jól használható étellemezési-fogyasztási struktúrát, vagy pedig egy kívánt tápanyag-összetételt biztosítanak. Az értékadat használata nem feltétlenül indokolt.

Az étellemezési norma szerinti ellátási rendszerben, a szabályozási körben általában a következő tényezők kapnak helyet:

1. Az étellemezési-összetétel,
2. A pénzérték, az étellemezési-összetételből meghatározottan,
3. Az étellemezési tápanyagtartalma,
4. A tápanyagok energiatartalma, kalóriaértékben.

Jól szabályozott rendszerben e négyféle tényezőből 2–3 szerepel a szabályozási körben. Több tényező alkalmazásánál egy, kiemelt szerepet kap. Ennek az érvényesülését az ellátási rendszerben anyagi és fegyelmi szankciók biztosítják. A rendszer elnevezése, jellege rendszerint e kiemelt tényezőtől ered (étellemezési anyag-norma, pénznorma).

A Magyar Néphadsereg sorállománya étellemezési ellátási rendszere normái jellegének alakulását az 1. számú táblázat szemlélteti.

Alkalmazási oldalról vizsgálva megállapítható, hogy mind a pénznormák, mind az anyagnormák előnyökkel, hátrányokkal rendelkeznek. Az étellemezési-anyag-norma számottevő előnye, az étellemezési-igény egyszerű tervezhetősége, mivel az ellátási folyamatban az anyagbiztosítás a tervezéstől egészen az ételkészítésig azonos dimenzióban, étellemezési-szerepekben történik. Az étrend tervezése egyszerű. A norma struktúrájában szereplő étellemezési-szerepeket kell az adott időszakban a tervezett ételféleségek anyagkiszabatainak megfelelően felosztani, természetesen a pótszerepek, a helyettesítő étellemezési-szerepek figyelembevételével. Lényeges előny, hogy a norma étellemezési-összetétele meghatározza a tápanyagellátás szintjét, a tápanyagok arányát.

Az étellemezési-anyag-norma hátrányai miatt bizonyos problémák mindennaposá válnak. Az anyagnorma étellemezési-szerepeinek behatárolja az elkészíthető ételek körét, sablonossá téve az étrendet, beszűkíti azt. Emiatt a fogyasztás bizonyos fejlettségi szintjén már nem alkalmazható. A „helyettesítési táblázat”-ok szerinti étellemezési-választék bővítés újabb problémák forrása: könnyen felborulhat a költségvetési egyensúly.

Az élelmezési pénznorma alkalmazásánál a norma pénzkeretén belül kell kielégíteni az élettani igényeket a fogyasztási szokásoknak megfelelő ételekkel. A felhasználásra kerülő élelmiszerek kis hányadánál kötöttség előfordulhat. Jól szabályozott rendszernél megengedett a kötetlen anyagfelhasználás.

A pénznormán alapuló ellátási folyamat – különösen tervezés-irányítás vonatkozásában – lényegesen bonyolultabb az anyagnorma jellegűnél. Az élelmiszer-anyagnormánál mind a szabályozási körben, mind a biztosítási folyamatban élelmiszerek szerepelnek. Pénznormánál a szabályozási körben elsőként a pénzérték, ezt követően a tápanyagok mennyisége és kalóriaértéke szerepel. A biztosítási folyamatban pedig konkrét élelmiszerekkel, illetve az étrendben levő ételekkel számolunk.

A béke ellátásban használatos, eltérő jellegű normák alkalmazását a felsorolt tulajdonságok lényegesen befolyásolják. Az alkalmazásra kerülő normák megválasztását azonban mégsem a felsoroltak, hanem a szabályozási körbe vihető tényezők száma határozza meg. A tényezőknek, a norma elemei számának megválasztásánál a következő összefüggések tapasztalhatók:

1. Az élelmezési ellátás folyamatának irányítása tíznél kevesebb tényezővel viszonylag egyszerű.

2. Amennyiben a szabályozási körben az élelmezési norma elemeinek száma 10 és 30 közötti, a folyamat irányítása – műveletigényessége miatt – nehézkes.

3. Ha a szabályozási körben a norma elemeinek száma a harmincat meghaladja, az ellátási folyamat bonyolulttá, túlszabályozottá válik.

A sorállomány élelmezési normájának jellegét a felsorolt összefüggések – időrendben – a következők szerint alakították:

a felszabadulás utáni évek élelmi illetményeinél a szabályozási körben a pénzérték és 16–19 élelmiszer; az 1950-es évek élelmiszer anyagnormáinál 21–23 élelmiszer töltötte be a szabályozott jellemző szerepét. Az élelmiszer-gazdaság fejlődése a termékek számának növekedését eredményezte. Ennek következtében a szabályozási körben levő tényezők – a normát alkotó élelmiszerek – száma annyira megnőtt, hogy a tervezés-irányítási folyamatban történő felhasználásra az anyagnorma alkalmatlanná vált.

Az élelmezési norma elemeinek száma korlátlanul nem volt növelhető. Az elmentmondás miatt szükségessé vált az élelmezési anyagnorma valamilyen szintézise az elemek számának csökkentése végett. Ennek eredményeként 1957-ben részbeni pénznorma került bevezetésre, amelyben 11 féle alap-élelmiszer mennyiségben; az egyéb élelmiszerek – választékot nem korlátozva – pénzértékben lettek meghatározva. Ez a norma – a szabályozási körben 12 tényezővel – 1961-ig funkcionált.

Ezt követte 1962-ben az élelmezési pénznorma bevezetése. A szabályozási körben a norma pénzértéke dominált. Helyet kapott a tápanyagok energiatartalma kalóriaértékben és néhány évig a nyershúskiszabot mennyisége és aránya. Ez utóbbit 1968-ban az élelmiszerek tápanyagtartalma váltotta fel.

Jelenleg a sorállomány béke élelmezési normája élelmiszer-elemeinek száma a 130-at meghaladja. Az ellátási rendszer szabályozási körében 6 tényező állandósult: a domináló pénzérték mellett az alapvető tápanyagok és ezek energiatartalma kalóriaértékben.

A nagyszámú élelmiszer-komponens biztosítja anyagmefelelősi szinten a norma pénzértékének szintentartását, normafejlesztéseknél a döntések előkészítését. A csapatszintű ellátás szabályozásában levő 6 tényező az ellátó egységeknél az éves tervezésben és az étlaptervezésben együtt szerepel. Az elemzéseknél a pénzérték és a tápanyag-ellátottság külön-külön; az elszámolásban pedig egyedül a pénzérték kapott helyet.

A sorállomány élelmezési normájának változása, fejlődése

A sorállomány részére a felszabadulást követően 1945 júliusában lett először élelmezési illetmény, élelemadag megalapítva, amely 1948-ig négy alkalommal változott. Ezek az évek a relatív éhezés időszakának nevezhetők, amelyeknek mélypontja – a naponkénti alig több mint 2000 kalória biztosításával – 1945 novemberétől 1946 júliusáig tartott.

Az 1949–1951-es években két alkalommal volt normaváltozás. Ezekről az évektől számíthatjuk azt a kalórikus kvantitatív kielégítettségi időszakot, amely az 1970-es évek elejéig tartott. E mennyiségi kielégítettségi időszakban élesen elkülönülnek az 1956 előtti és az 1957 utáni évek.

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését követően – a töretlen életszínvonal-politikából eredően – társadalmi méretekben erőteljesen emelkedett az egy főre jutó személyes fogyasztás; ezen belül az élelmiszerek fogyasztása. Ezzel egy időben az élelmiszer-gazdaságban számottevően növekedett a termékek választéka. A lakosság ellátottsága túljutott azon a határvonalon, amelynek egyik oldalán mennyiségi mutatókkal lehet meghatározni az elérni kívánt eredményeket; a határvonal másik oldalán pedig a fogyasztás mindinkább minőségi jegyekkel jellemezhető.

A lakossági élelmiszer-fogyasztás erőteljes növekedésével szemben a sorállomány ellátásának fejlesztését akadályozta a több mint másfél évtizeden keresztül változatlan vásárlóértéken tartott pénznorma. A fogyasztásban különösen az 1971–72-es évek okoztak feszültséget, amelyet az 1973. évi normafejlesztés oldott fel. Ezt követően két alkalommal volt kisebb mérvű fejlesztés. A fogyasztói árszint-növekedéseket kompenzálás, a norma névleges értékének emelése követte.

Táplálkozás-élettani követelmények érvényesülése

Az élelmezési ellátással, az élelmezési normákkal szemben elsődleges követelmény az egyén objektív tápanyagigényének kielégítése. Ez mennyiségileg jól meghatározható testépítő-, kalórikus- és védőtápanyagokra irányul. A sorállomány élelmezési normáját alkotó élelmiszerek tápanyagtartalma az adott időszak társadalmi-gazdasági körülményeivel összhangban volt, vagy azt követte. A 2. táblázat közel 35 éves intervallumban mutatja be a tápanyag-ellátottság alakulását. A táblázatban az élelmiszerek nettó-kalóriaértéke jut kifejezésre. A tápanyagok mennyisége helyett azok megoszlása, aránya kerül bemutatásra kalória-százalékban.

A tápanyagok energiatartalmát kifejező kalóriaérték az 1950-es évek elejétől kezdődően a nehéz fizikai munkakategória-szinten állandósult. A 4000 kalória körüli átlag a sorállomány naponkénti tevékenységével, munkavégzésével össz-

hangban van. Lényeges megváltoztatása csak akkor indokolt, ha az állomány napi munkájának jellege, intenzitása is számottevően változik.

A fejlődést jól érzékelteti a zsír:szénhidrát kalóriaszázalékának változása. Ez a sorállomány ételmezési normájában az 1950-es években 17:69⁰/₀ volt, ma pedig 29:56⁰/₀. A lakosság fogyasztásában a zsírkalória mintegy 8⁰/₀-kal magasabb a sorállományénál.

Az összes fehérje mennyisége a sorállomány ételmezési normájában 1949 óta jó színvonalon állandósult. Az egy főre jutó 140–150 grammos napi átlag az összkalória 14–15 százalékának felel meg. Ez az arány mintegy 2⁰/₀-al magasabb a lakosság átlagánál.

Az összfehérje-fogyasztáson belül – a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeképpen – lényegesen módosult az állati eredetű fehérje és a növényi fehérje aránya. A 3. táblázaton látható, hogy az 1950-es években az arány megközelítően 20:80 százalék volt. Az 1960-as években 30:70⁰/₀, a jelenlegi arány pedig elérte a 42:58 százalékot.

Az állati eredetű fehérjebiztosítás az ételmezési norma megállapításának alapvető kérdése. Az élettani fontosságán túlmenően azért is kiemelt, mert a táplálkozásban, az ételmezés-csökkentésben a legdrágább, legkeresettebb és a legtöbb társadalmi ráfordítással állítható elő. Megkülönböztettségének további indoka, hogy a gazdasági fejlettség egyik fontos mutatója az állati eredetű fehérje-fogyasztás szintje.

Az 1980-as évek közepére elérendő fogyasztási célkitűzés – mind a lakosságánál, mind a sorállomány ételmezési normájában – az 50:50 százalékos arány elérése az összfehérjemennyiségen belül. Az 1990-es évekre elérendő szint a lakoságnál 60:40 százalékos, a sorállományánál ettől mértéktartóbb, mintegy 55:45 százalékos arány elérése a célkitűzés.

Élelmiszerek fogyasztása

Az emberi szervezet számára szükséges testépítő tápanyagokat, a fehérjéket, pontosabban a fehérjéket alkotó aminosavakat; a kalorikus és védőtápanyagokat – zsirokat, szénhidrátokat, továbbá a vitaminokat és az ásványi anyagokat – az élelmiszerek tartalmazzák. Az emberi szervezet számára szükséges tápanyagmennyiség és azok helyes aránya a megfelelő ételmezés-választékkal elérhető. A társadalmi étkeztetési formákban ezt a célt szolgálja a jó fogyasztási szerkezetet nyújtó ezzel együtt a tápanyagok elegendő mennyiségét és helyes arányát biztosító – ételmezési norma.

Az ételmezés-fogyasztásban elsődlegesnek tartjuk az egyénnek a tápanyagokra irányuló objektív igényét. A konkrét ételmezésekre, ételekre irányuló emberi fogyasztási igény – jellegét tekintve – szubjektívnek minősül. A fogyasztásnak e két törvényszerűsége adott társadalmi-gazdasági környezetben érvényesül. E tényezők – mint például a rendelkezésre álló ételmezés-árualap nagysága, a nemzeti jövedelemnek az egy főre jutó személyes fogyasztási hányada – döntően meghatározzák az ételmezés-fogyasztás jellegét.

Az ételmezés-fogyasztásának változása meghatározott gazdasági törvényszerűségeket követve megy végbe. Táplálkozásélettani követelmények tudatosulása, a helyes táplálkozás irányába ható felvilágosító tevékenység önmagában az el-

várnál kisebb mérvben képes strukturális változásokat előidézni. Fogyasztási árualap megléte esetén a jövedelem növekedése, pontosabban a nemzeti jövedelemnek a személyes fogyasztásra jutó részének növekedése hat közvetlenül az ételkészítés-fogyasztás mennyiségére, összetételére.

A fogyasztás alacsony szintjén, a relatív éhezési időszakot követően a növekedés a jellegzetesen olcsó, alapvetően magas szénhidrát tartalmú ételkészítékre korlátozódik. Jól megfigyelhető ez a 4. táblázatban, amelyben a sorállomány ételkészítési normáját alkotó ételkészítés-termékcsoportból a liszt (sütőipari termékek, liszt-értékben), a burgonya és a hüvelyesek kaptak helyet. Az 1945–1952 évek voltak a mennyiségi felfutás időszaka.

Az ételkészítési norma fejlesztése értékbeni növekedéssel jár. A sorállomány-nál ez értelemszerűen az ételkészítési pénznorma összegének emelkedésében nyilvánul meg. Az érték-növekedés – gazdasági törvényszerűségéből eredően – nagyobb hatást gyakorol a fogyasztás szerkezetére, mint a mennyiségre. Különösen igaz ez a mennyiségi telítettség esetén, amely a sorállománynál egy főre jutó 1,8–2,1 kilogrammos naponkénti ételkészítés-fogyasztást jelent. Ennek elérése után a fejlődés minőségi oldala jut kifejezésre.

Az ételkészítési norma fejlesztésének eredményeként – szerkezeti változásként – növekedett az értékesebb állati eredetű ételkészítékek: húsok, húsipari termékek, a tej és tejtermékek, a tojás felhasználása, mint ez az 5. táblázatban látható. Ezzel párhuzamosan fokozatosan csökkent a kalorikus tápanyagellátottságot nyújtó, naponként viszonylag nagy tömegben fogyasztott ételkészítékek felhasználása. A 4. táblázatban látható, hogy a liszt és őrlemények, a burgonya és a hüvelyesek felhasználása – a norma pénzértékével fordított arányban – fokozatosan csökkent.

A sorállomány normájának ételkészítés-struktúráját bemutató 4., 5. táblázatban nem kapott helyet több ételkészítés. Mellőzve lett a vaj, a sertéssziradék, a cukor, mivel a fogyasztás változásának értékelése, minősítése táplálkozásélettani és közgazdasági szempontból eltérő. Nem kapott helyet a csak étrendi változatosságot jelentő rizsfogyasztás sem.

A zöldség- és zöldfőzelék-fogyasztás a tervezettnél némileg alacsonyabb. Az idényen kívüli fogyasztás tartósipari termékkel megoldódott. Gondot okoz a fogyasztási struktúra elégtelensége. A sorállománynak – a polgári életben meghonosodott szokással ellentétben – a húsipari termékekhez, tejtermékekhez – még idényben is – csak elvéve adnak friss zöldséget. Ugyanez tapasztalható a gyümölcs-fogyasztásban is, ahol a sorállomány a lakossági felhasználásnak csak a felét fogyasztja.

Az ételkészítési norma pénzértékének alakulása

Az ételkészítési norma pénzértéke – a norma ételkészítései általános szintéziseként – a fogyasztás fontos tényezője; közvetetten szabályozza az ételkészítés-fogyasztás mennyiségét, összetételét.

Az ételkészítési norma pénzértékének változása módszerbeni kérdést vet fel. Amennyiben az érték-változás a norma ételkészítései szerkezeti változásából ered: ételkészítési normafejlesztésről beszélünk. Ha az érték-változás árintézkedések nyomán következik be – változatlan ételkészítés-struktúra mellett – az ételkészítési norma szintentartásáról van szó. Az első esetben az ételkészítési pénznorma ténylegesen, az utóbbinál névlegesen változott.

E szemléletből eredően került sor a 6. táblázatban az élelmezési pénznorma értékének kétféle kimutatására: folyóáron és változatlan áron. Ez utóbbinál – a hazai gyakorlatnak megfelelően – az 1968. évi élelmiszerárak szolgáltak alapul.

*

Összegezeként megállapítható, hogy a sorállomány élelmezési normájának valamennyi lényeges eleme – tápanyagtartalma, élelmiszer-összetétele és pénzértéke – az 1960-as évek második feléig a társadalmi-gazdasági fejlődésnek megfelelően követte az életszínvonal-politikai célkitűzéseket. Az 1970-es évek első felében fennállt stagnálás – a lakosság dinamikusan fejlődő fogyasztása mellett – érezhető feszültséget okozott, amelyet az 1973–74-es években végrehajtott élelmezési normafejlesztések oldottak fel. A fejlesztések eredményeképpen a sorállomány élelmezési normájának értéke a lakosság élelmiszer-fogyasztásával megközelítően azonos szinten – 10 százaléknál nem nagyobb eltéréssel – együtt halad.

(Mellékletek a folyóirat végén találhatóak).